

Dialogospel

‘De jacht en het wachten...’

De kunst van het tweegesprek

Martha van Biene | Paola de Bruijn | Toinette Loeffen

**kunst
inclusief**

De dialoogkaarten

1 Kennismakingsles	Creatieve kennismaking
2 Ervaar het maar...	Introductieles in kunst, muziek en cultuur
3 Weten wat ik kan	Op zoek naar voorkennis
4 ‘Mijn’ artistieke plan	Leerwegondersteuning in de praktijk
5 Gelijk zijn aan elkaar	Erbij horen
6 Veelzijdig zijn	Coachen van creatieve leertaken
7 Laten zien en horen wie ik ben	De vraag achter de vraag ontdekken
8 Aanmoedigen doet goed	Complimenten geven doe je zo...
9 Mijn talent is mijn trots	Talenten ontdekken
10 Dat bepaal ik zelf wel!	Geef de regie terug
11 Ik wil kunst maken	Kunst maakt het verschil
12 Samen leren	Samenwerkend leren
13 Niet invullen	Alleen maar aanvullen
14 De jacht en het wachten	Tijd en ruimte gunnen
15 De kunst van het wegwerken	Technieken aanleren en afleren
16 Leren experimenteren	Experimenteren is leren
17 Het kan wel als...	Het kan niet want...
18 Alledaags leren	Leren van alledaagse dingen
19 Instructief leren	Normen en waarden doorgeven
20 Actief leren	Zelfstandig leren leren
21 Sociaal leren	Functioneel leren
22 Samenwerken	Betekenisvol samenwerken
23 Beleef de kunst van het nieuwe	Nieuwe ontmoetingen ervaren

Instructie voor de gebruikers

Deze dialoogkaarten zijn afgeleid van verhalen van deelnemers van Kunst Inclusief, een project waarin onderzocht werd hoe mensen met een beperking volwaardig kunnen deelnemen aan kunstbeoefening. Er zijn steeds originele tekstfragmenten van deelnemers en kunstbegeleiders gebruikt. Ieder dialoogkaart bevat een set vragen voor de deelnemer en de kunstbegeleider. Voor de kunstbegeleider worden tips voor competentieontwikkeling aangereikt. Bovendien zijn er inspiratiebronnen toegevoegd die tot nieuwe inzichten kunnen leiden. Onder het kopje ‘Uitgelicht’ wordt verwezen naar verdere bruikbare informatie, zoals literatuur en websites.

De deelnemers kunnen samen met andere deelnemers of kunstbegeleiders aan de slag met de vragen. De dialoogvragen kunnen de deelnemer helpen antwoorden te zoeken en nieuwe vragen te stellen. De vragen zijn geformuleerd vanuit het ondersteunend werken, wat wil zeggen dat de kunstbegeleider de deelnemer in de gelegenheid stelt zijn eigen kracht aan te wenden. ‘Op eigen kracht’ maakt het mogelijk eigenaarschap te ervaren en behouden. Het (terug)geven van het eigenaarschap, maakt dat de deelnemer regie kan voeren.

Op eigen kracht, eigenaarschap en regie hebben over de eigen kunstontwikkeling, zien we als een belangrijke sleutel voor kunstparticipatie. Dit achten we van groot belang, omdat juist kunst innerlijk gedreven is en de deelnemer als eerste eigenaar is van zijn prestatie of kunstuiting.

Om daadwerkelijk van kunstparticipatie te kunnen spreken, zal het nodig zijn dat de kunstbegeleider zijn eigen mening opschort en dat hij niet invult, maar aanvult waar wenselijk. Met de dialoogvragen, de competentietips en de inspiratiebronnen kan de kunstbegeleider inzicht verwerven in wat ondersteunend werken feitelijk inhoudt en welke nieuwe kansen deze attitude en aanpak bieden om tot kunstparticipatie te komen.

Bij de dialoogkaarten kunnen de DVD Leren van beelden en de verhalenbundel Verdwalen in verhalen... van mensen met speciale wensen gebruikt worden als ondersteunend leer- en lesmateriaal. Op de DVD zien we hoe deelnemers en kunstbegeleiders het werk van de deelnemer bespreken. We zien hoe de eigen kracht van de deelnemer wel of niet wordt aangesproken. Deelnemers en kunstbegeleiders bespreken samen hoe de samenwerking heeft plaatsgevonden en zijn in gesprek over de ontstane en gewenste aanpak. In de verhalenbundel vind je verhalen met ervaringen, visie en wensen van mensen met speciale wensen over ontwikkelen en meedoen in kunst.

Meer informatie vind je in het boek: ‘Kansen in kunst, kunst door mensen met speciale wensen’ (Van Biene e.a., 2010).

ISBN/EAN: 978-90-8928-037-4

Ervaar het maar...

2

'Ik geef aan dat ik graag intensieve kleuren gebruik'.

'En iemand anders zegt: "Ik kan daar niets mee want daar word ik depressief van." Daar moeten kunstbegeleiders op inspelen.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Hoe kom ik erachter wat er in dit centrum allemaal kan?
- Wat wil ik uitproberen?
- Wat ga ik zeggen als ze mij zomaar iets laten doen?

Theo en Elise gefotografeerd door Hanna Salonen

Introductieles in kunst, muziek en cultuur

'Maar hoe ga je dan beginnen?'

'Ik bedoel: heb je iets in je hoofd voordat je zo'n eerste les ingaat? De eerste les is kennismaken, aftasten. Ik zet dan allerlei kleuren op een rijtje. Ik laat ze dan kiezen en dat schrijf ik dan op. Waarom kiest die dat en die dat? En met die wetenschap ga ik iets doen. Je kan niet een programmaatje voor de hele week schrijven en dat gewoon gaan doen. Laat ze maar reageren op expressionisme, op primaire beelden, op kunstvoorbeelden.

Je kan vaak aan de lach zien of ze het mooi vinden of eng. Eerst laten zien en dan kijken hoe er op gereageerd wordt. Je ziet ook vaak of iets prettig is of niet. Daar zou je dan weer op in kunnen haken: "Oké, als jij felle kleuren prettig vindt, dan ga je daar maar mee aan de gang."

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Hoe bereid ik een introductieles voor?
- Wat wil ik weten van de deelnemer als de cursus van start gaat?
- Als ik iets over pathologie wil weten, hoe vergaar ik de kennis?

COMPETENTIETIPS

- Gebruik verschillende leerstrategieën.
- Bereid de les voor, maar anticipeer tijdens de uitvoering ook op de mogelijkheden van de deelnemers.
- Achterhaal waar je informatie over pathologie kan vinden.
- Creëer zicht op voorkennis en mogelijkheden van de deelnemer.

INSPIRATIEBRON

Er zijn verschillende invalshoeken om een introductieles te benaderen. Je kunt gebruik maken van kunstzinnige middelen om jezelf, anderen en de wereld te leren waarderen. Ook kun je werken met kunst als doel of kunst gebruiken voor je persoonlijke vorming. Een ander voorbeeld is kunst leren maken als creatieve activiteit.

Er zijn verschillende leerstrategieën die in een introductieles gebruikt kunnen worden:

- actief: al doende ervaren;
- receptief: kijken en luisteren;
- reflectief: nadenken en beschouwen;
- productief: makend experimenteren.

Vooraf de combinaties zijn interessant!

UITGELICHT

Budde, E. (2008). Wat woorden niet kunnen zeggen: creatieve werkvormen en methodieken. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Weten wat ik kan

3

'Het moet ook niet té moeilijk zijn'.

'Je moet zelf wel bedenken wat je doet, maar soms helpen ze je er ook bij om te kijken en af en toe zoek ik het ook uit in een boek. Wat ik makkelijk en leuk vind om te maken, want sommige tekeningen die in het boek staan, zijn voor mij een beetje te moeilijk.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Wat kan ik al?
- Wat vind ik moeilijk?
- Wat helpt mij?

Het moet ook niet té moeilijk zijn!

Walter gefotografeerd door Hanna Salonen

Op zoek naar voorkennis

'Zij wil alleen maar moeilijke muziek'.

'Ik sluit aan op haar wensen, op wat zij graag wil. Zij vindt het fijn om klassiek te spelen en als het makkelijke muziek is, dan houdt ze liever op. We leggen de nadruk op wat moeilijk is. Dus als ik makkelijke muziek geef, dan zeg ik daarbij dat het moeilijke in het tempo zit. Ik ben met haar en haar zus naar een muziekhandel gegaan. Ze zat op een stoel en ik heb het ene na het andere boek op haar schoot gelegd. Het maakt haar niet uit van wie het was. "Is het moeilijk?" vroeg ze dan. "Ja, het is heel moeilijk." "Ja, dan is het goed."

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Welke voorkennis heeft de deelnemer?
- Welke voorkeuren en/of aversies heeft de deelnemer?
- Welke werkvorm gebruik je zelf om de voorkennis van de deelnemer te activeren?

COMPETENTIETIPS

- Activeer de voorkennis van de deelnemer.
- Ontdek aan de hand van het gesprek welke ervaringen de deelnemer al heeft op aanverwante gebieden.
- Neem een inviterende houding aan: nodig uit tot vertellen wat hij al heeft gedaan en wat zijn voorkeuren en aversies zijn.

INSPIRATIEBRON

Wat weet de deelnemer al van het onderwerp? Dit is cruciaal om verdere kennis op te bouwen over de deelnemer en zijn mogelijkheden, talenten en artistieke vaardigheden. Vaak is de deelnemer zich niet bewust van wat hij al weet, of heeft hij het met andere termen, onder andere noemers of in andere gebieden van zijn geheugen opgeslagen. Het activeren van voorkennis moet dus elke deelnemer gelegenheid bieden om te denken: 'Hé, dat ben ik al eerder tegengekomen en wat daar ook mee te maken heeft, is...' Doordat deelnemers onderling en kunstbegeleiders deze aha-erlebnis met elkaar delen - ook hun eventuele misvattingen over

het onderwerp en hun vragen - wordt hun geheugen geactiveerd, hun motivatie versterkt en hun beeld van het onderwerp verhelderd.

Kenmerken om tot activering van voorkennis te komen bijvoorbeeld:

- Communiceer kort en krachtig;
- De deelnemer bepaalt zijn plek door erachter te komen wat hij al weet, wat nog niet;
- Wees inspirerend voor deelnemers, zodat ze zin krijgen om er mee bezig te zijn en ideeën krijgen;
- Maak deelnemers duidelijk waarom ze iets mogen/kunnen/moeten leren;
- Maak deelnemers duidelijk wat ze met de kennis kunnen (doel en functie).

UITGELICHT

Bolhuis, S. (1995). *Leren en veranderen bij volwassenen. Een nieuwe benadering.* Bussum: Coutinho.

'Zij kunnen mij tips geven, maar zelf kan ik ook zeggen: Goh, dat zou ik ook wel willen!'

Wij werken met artistieke werkplannen. Om de zoveel tijd ga je met je kunstbegeleider praten, artistieke werkbegeleiding heet dat. Dan hebben we het over "Wat zou je willen doen?" of "Dat zou je wel eens kunnen doen, voel je je daar prettig bij?"

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Wat zijn mijn leerpunten in mijn kunstontwikkeling?
- Welke vragen neem ik mee naar het coachgesprek met de kunstbegeleider?
- Wat is mijn laatste succes in mijn kunstontwikkeling?

Esther gefotografeerd door Albert Sanders

Leerweg ondersteuning in de praktijk

'Positieve stimulans'.

'Je moet niet dwingend zijn. En de lat niet te hoog leggen. Want vanuit de beleving en de positieve ervaring kan er heel veel.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Hoe stem ik af op het tempo van de deelnemer?
- Waarin is de deelnemer een ervaringsdeskundige?
- Waarmee krijg ik het sociaal-emotioneel functioneren van de deelnemer in beeld?

Tempo afstemmen!

COMPETENTIETIPS

- Neem een reflexieve houding aan.
- Leer de eigen overtuigingen op te schorten.
- Leer de deelnemer in zijn kracht te zetten.
- Leer ervaringsdeskundigheid naar boven te halen.
- Achterhaal wat een leerproces is.
- Maak de deelnemer eigenaar van zijn leerproces.
- Pas het verschil tussen actief leren en instructief leren toe.
- Geef de deelnemer inzicht in zijn te verwerven en verworven capaciteiten.

INSPIRATIEBRON

Een leerweg is de route die een deelnemer volgt in zijn kunstontwikkeling. De te volgen route sluit doorgaans aan bij een - voor de deelnemer - hoger gelegen ontwikkelingsplan, bijvoorbeeld van muziek naar drama of van gips naar hout of brons. Een deelnemer kiest (al dan niet met ondersteuning) zelf de leerweg die het best bij hem past. In een leerweg kan praktische kennis en kunde worden geoefend (ervaringsgericht werken). Er wordt nieuwe kennis toegevoegd. In een portfolio kan de deelnemer zijn prestaties aantoonbaar

maken, aan de hand van foto's, een video of tekeningen. Certificering is eveneens een mogelijkheid om aantoonbaar te maken dat een deelnemer bepaalde kunstkwaliteiten bezit. Werken met een leerweg betekent dan ook op bepaalde momenten vaststellen dat de deelnemer beschikt over de vereiste competenties. In de leerweg (methodiek) kunnen vorderingen en tegenslagen in het leerproces opgenomen worden. De deelnemer kan hiermee zijn stagnatie, groei en voortgang ervaren (self empowerment).

UITGELICHT

Haaster, W., Wijnen van, A. (2005). *Ervaringskennis werkt! De inzet van ervaringskennis van mensen met een functiebeperking of chronische aandoening bij de ontwikkeling van instrumenten voor arbeidsparticipatie*. Harmelen: VersieGroep.
Ebbens, S., Ettekoven, S. (2000). *Actief leren. Bevorderen van verantwoordelijkheid van leerlingen voor hun eigen leerproces*. Groningen: Wolters-Noordhoff B.V.

‘Zij begrijpt ons ook echt en ziet ons als gelijken!’

‘Wij worden door onze operadocent niet anders behandeld dan de gewone leerlingen van de theaterschool. Zij behandelt ons niet als een klein kind en laat ons net zo hard werken. Dat kunnen wij ook met goede ondersteuning. In het begin vond ik het heel eng, omdat ik dingen moest doen die ik niet durfde binnen een korte tijd. Maar wij kunnen mee in het tempo, omdat zij gelooft dat wij dat kunnen en ons motiveert. Doordat zij in ons gelooft, geloven wij in onszelf. Ze weet dat je het kan en gaat ervoor.’

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Hoe laat ik zien dat ik de aanpak van de docent waardeer?
- Hoe motiveer ik andere deelnemers?
- Wat doe ik als een docent mij niet begrijpt?

Bert en Jerry gefotografeerd door Henry Krul

Erbij horen

‘Door een voorstelling laten deelnemers zien dat ze trots op zichzelf kunnen zijn en op dat wat ze hebben gedaan.’

‘Een voorstelling gaat om mensen te laten deelnemen aan iets.

Waar ze bekeken worden door mensen en eventjes hun showtje kunnen geven.

Dat is een leuk onderdeel van de cursussen hier. Ze kunnen zelf even iets op een podium neerzetten.’

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Wat betekent diversiteit voor jou?
- Hoe kun jij bijdragen aan inclusieve kunstbeoefening?
- Met welke ondersteuning heeft de deelnemer zo min mogelijk last van zijn beperkingen?

COMPETENTIETIPS

- Creëer tijd en ruimte, zodat de deelnemer kan nadenken, overwegen, twifelen en kan uitproberen. De deelnemer ervaart een gevoel van erbij horen als hij met anderen samenwerkt, ze elkaar vragen stellen en iets voor elkaar kunnen betekenen. Zo ontstaat insluiting.

INSPIRATIEBRON

In feite is het begrip ‘inclusie’ overbodig. Als je ergens bij hoort, hoeft dit niet apart vermeld te worden. Wanneer het begrip toch wordt gebruikt, bijvoorbeeld wanneer men spreekt over ‘alle mensen, inclusief de mensen met een handicap’, dan worden juist de mensen met een handicap, alleen al op grond van de aparte vermelding, als een aparte groep beschouwd. ‘Inclusief’ wijst dan juist op een a priori er niet bijhoren. Niets staat buiten de maatschappij.

Segregatie van bijvoorbeeld mensen met een handicap is er gekomen als het resultaat van maatschappelijke standpunten in een bepaalde periode. Personen met een handicap maakten hoe dan ook deel uit van die maatschappij, maar ze werden door die maatschappij aan de rand ervan geplaatst. Echte inclusie betekent dat we rekening met elkaar houden en dat ieders behoeften worden herkend en erkend.

UITGELICHT

De Coalitie voor Inclusie is een beweging van mensen en organisaties die het maatschappelijke draagvlak voor een inclusieve samenleving vergroot, inclusief beleid bevordert en uitsluiting van mensen tegengaat.

Zie www.coalitievoorinclusie.nl.

Veelzijdig zijn

6

'Toen we in het Centrum voor de Kunsten waren vroegen ze aan ons. Wat kunnen jullie allemaal?'

'We gaven aan dat we goed zijn in rolstoeldansen en dat zijn we toen gaan doen, op een creatieve manier.'

Ik ben heel expressief!

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Hoe laat ik zien wat ik kan?
- Welke muziek brengt ons in beweging en welke muziek raakt mij echt?
- Hoe expressief durf ik te zijn?

Dick gefotografeerd door Hanna Salonen

Coachen van creatieve leertaken

'Als muziekdocent kreeg ik de vraag: "Wat kun je met rolstoelers die normaal aan een tafel zitten?"

'En ik heb toen gevraagd: "Wat doen ze nog meer?" Ze deden ook rolstoeldansen. Dat was fantastisch. Echt ongelooflijk. Ze kunnen echt van alles.

Toen heb ik van die heel grote bakken gemaakt met primaire kleuren. Daarbij kregen ze heel grote vellen papier en gingen ze schilderen met de wielen van de rolstoel. Ja, dat was fantastisch. Die hebben nog heel lang in de aula gehangen.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Welke hulpbronnen gebruiken wij in de creatieve dienstverlening aan mensen met speciale wensen?
- Hoe creëren we experimenteerruimte in de organisatie?
- Waarmee kan artistieke participatie van mensen met beperkingen echt kans krijgen?

COMPETENTIETIPS

- Geef heldere en uitdagende opdrachten waarmee het creatieve vermogen wordt aangesproken.
- Maak lessen en gebruik materialen die uitnodigen tot sociaal-emotionele ontwikkeling.
- Boor met behulp van de opdracht aangeboren potentieel aan, inclusief de capaciteiten.
- Stem binnen de organisatie het aanbod af op de vraag.

INSPIRATIEBRON

Voor nieuwe deelnemers is het van belang dat zij ruimte krijgen om hun talenten te laten zien. Dat past niet altijd in de bestaande organisatie. Waar haal je materiaal vandaan waar deelnemers met speciale wensen goed en zelfstandig mee aan de slag kunnen? De focus ligt op het construeren van creatieve kennis en vaardigheden in plaats van het reproduceren ervan. Deelnemers hebben een actieve rol in

het type aanbod in plaats van een passieve rol. Bij het coachen van deelnemers in een artistieke leertaak gaat het om het verwerven en verwerken van creatieve informatie en om regulering van het creatieproces, maar ook over attitudes, leerhoudingen, opvattingen over leren, keuzes maken en het bevorderen van de keuzebekwaamheid (wat inspireert de deelnemer, wat doet hij graag?).

UITGELICHT

Bultynck, M.(red.) (2009). 360°Participatie. Brussel: Demos VZW. In dit boek geven 36 auteurs hun kijk op participatie. Tegelijk positioneert het boek brede thematieken, zoals burgerschap, gemeenschapsvorming, armoede, inclusie en interculturaliteit binnen het Vlaamse cultuurbeleid. Het is een aanzet tot een doorgedreven participatieverhaal, over verschillende sectoren heen. Een verhaal dat vanuit mensen zelf vertrekt. Daarvoor zijn visie en doelgerichtheid nodig.

Laten zien en horen wie ik ben

7

'Ik mis vaak het verhaal van de overeenkomsten'.

'Als ik een cursus wil volgen, heb ik een folder nodig die me nieuwsgierig maakt. Niet een die te hoogdrempelig is: die folder moet op iedereen van toepassing zijn. Dat als iemand dat leest, of die nou een beperking heeft of niet, denkt: dat is een plezierige sfeer en mocht ik iets hebben, dan wordt daar rekening mee gehouden. De nadruk ligt zo op het anders zijn van ons, maar ik vraag me af of wij wel zo anders zijn. Er zijn verschillen, maar ook zoveel overeenkomsten. Ik ben niet mijn beperkingen. Ik kom met mijn enthousiasme, vaardigheden en kennis.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Hoe laat ik anderen zien wat ik kan?
- Hoe kom ik voor mezelf op?
- Welke gevoelens wil ik wel laten zien en welke niet?

fietsend over de Drentse hei
komen hier als geen ander
mijn Sparta met ik dicht er bij
en uit de verf ... tot elkander

Vincent | fotografie: Fabio Romano del Castelletto

De vraag achter de vraag ontdekken

'Een cursist van ons heeft een prachtig filmpje gemaakt voor Kunstbende'.

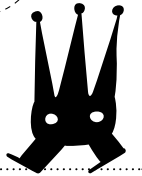
'Vorig jaar heeft ze hiermee de eerste prijs gewonnen.

<http://www.youtube.com/watch?v=l3tRc3bweIE> Zij danst ook, maar wij hebben daar bij het atelier geen ruimte en expertise voor. Ze wil zich graag verder ontwikkelen met animatie en heeft een gesprek gehad bij het Centrum voor de Kunsten.

Momenteel heeft ze een klein probleempje en is opgenomen, maar zodra ze daarmee klaar is, gaat ze die ervaring bij het Centrum voor de Kunsten op doen.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Wat is het verschil tussen dialoog en discussie?
- Wat doe jij om de vraag achter de vraag te achterhalen?
- Welke ruimte ontnem je de deelnemer wanneer jij oplossing aandraagt?

COMPETENTIETIPS

- Voer de dialoog met de deelnemer zodanig dat deze zijn eigen kracht ervaart. Dat creëert inclusie.
- Stel de deelnemer in de gelegenheid om zelf na te denken, vragen te stellen, zijn gevoelens te uiten en zijn grenzen te stellen.

INSPIRATIEBRON

Een dialoog is altijd een tweegesprek. De kwaliteit van de dialoog neemt toe met doorvragen en het achterhalen van de vraag achter de vraag. Belangrijk is vooral om dingen niet in te vullen, maar áán te vullen. Tijdens een dialoog doet iedereen nieuwe kennis op: wat betekenisvol is, komt boven en met het delen van deze ervaringskennis, wordt de kwaliteit zichtbaar. Bij de dialoog gaat het om: 'Het kan wél, als...', terwijl discussie vaak leidt tot 'Het kan níet, want...'

'Ja, maar...' en 'Ik vind dat...'. Dan gaat het om het deponeren of opdringen van de eigen mening en het gelijk willen hebben en vasthouden aan de eigen visie. Gevolg is dat je in de verdediging schiet en er geen nieuwe kennis vrijkomt, waardoor de bestaande kennis niet wordt vernieuwd. De deelnemer is daarom het best af als wij in dialoog met hem gaan. Dan ondervindt hij ruimte voor zichzelf en ervaart hij wie hij is en wil zijn. Mensen zijn méér dan hun handicap.

UITGELICHT

Timmerman, M. (1994). *Ik ben een artiest. Oorspronkelijke beeldende kunst van mensen met een handicap.* Nijkerk: Intro

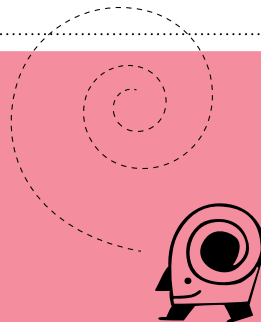

'De docent geeft bemoediging'.

Ik denk ook dat ik een stuk vertrouwen moet winnen. Erkenning en vertrouwen zijn belangrijk. Mijn begeleider kiest momenten uit om mij te benaderen. Als ik bezig ben en het proces ontwikkelt zichzelf, zegt hij: "Hé het gaat goed!" Bij het resultaat zegt hij: "Mooi gelukt of leuk gebaar!"

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Waaraan ziet de ander dat ik zijn compliment waardeer?
- Wanneer geef ik iemand een compliment?
- Welke complimenten neem ik niet serieus?

Louise gefotografeerd door Fabio Romano del Castelletto

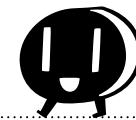
Complimenten geven doe je zo...

'Tijdens het aanleren is het belangrijk veel positieve feedback en complimenten te geven'.

'Het is belangrijk dat je enthousiast, aardig, geduldig en lief bent, maar dat je ook grenzen kunt stellen.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Met welk type compliment creëer ik een veilige sfeer bij de betreffende deelnemer?
- Hoe kom ik erachter welk type compliment door de deelnemer wordt gewaardeerd?
- Van welk type compliment wordt de deelnemer blij?

COMPETENTIETIPS

- Complimenteer mensen niet met iets waar ze nauwelijks zelf invloed op hebben. Houd een compliment simpel, zonder al te veel poespas.
- Complimenteer deelnemers met zaken die ze belangrijk vinden.
- Geef geen complimenten voor het uitvoeren van een simpele taak, dit kan iemand het gevoel geven dat er weinig van hem verwacht wordt.
- Onderscheid twee soorten van complimenteren:
  - (1) complimenteren op iemands eigenschappen en
  - (2) complimenteren op iemands inspanning.

INSPIRATIEBRON

Een compliment geven kan direct en indirect. Bij een direct compliment benadruk je alleen datgene wat je goed vindt van de ander. Bijvoorbeeld: 'Wat indrukwekkend dat je dat voor elkaar hebt gekregen!' Bij een indirect compliment geef je de ander de gelegenheid om zijn of haar competentie zélf te benadrukken. Deze vorm van complimenteren doe je daarom in de vraagvorm. Bijvoorbeeld: 'Wat mooi, hoe heb je dat voor elkaar gekregen?' Het ontvangen van dit soort complimenten is gemakkelijker, omdat de ontvanger minder

snel achterdochtig is ten aanzien van bijbedoelingen. Tevens kom je geïnteresseerder over, aangezien je de ander uitnodigt meer te vertellen. Een goed compliment toont betrokkenheid, is opbouwend en geloofwaardig. Feedback kan alleen maar opbouwend zijn. Zo niet, dan noemen we het kritiek. Feedback geven is terugkijken hoe het proces is verlopen en jouw mening hierover op een constructieve manier terugkoppelen. Feedforward geven is samen vooruitkijken en de deelnemer laten bepalen wat mogelijk en haalbaar is.

UITGELICHT

Berg van den, T., Bakema, R. (2009). *Coachen. Vinden, binden scoren*. Baarn: Tirion Uitgeverij. B.V. Zie www.lijvcard.nl.

Mijn talent is mijn trots

9

'Ik ben er trots op dat er mensen voor mij komen met theater'.

'Ik ben er trots op dat ik meer durf dan ik denk, dat ik niet bang hoeft te zijn en ook ergens goed in ben. Dat vrienden van me ook zeggen dat ze het heel knap vinden wat ik doe en dat ze dat zelf niet zouden kunnen. Dat ze niet wegblijven, omdat ik een handicap heb.'

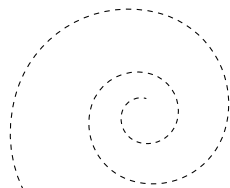

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Waar ben ik trots op?
- Waar ben ik goed in?
- Hoe kan ik anderen laten zien dat ik méér ben dan mijn handicap?

Bram gefotografeerd door Henry Krul

Talenten ontdekken

'Een voorstelling, dat vinden de deelnemers helemaal fantastisch'.

'Daar gaan ze helemaal van stralen. Deelnemers die dat al een keer hebben meegemaakt, vragen ook "Wanneer gaan we dat weer doen?" De meesten bloeien op het podium helemaal op.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Hoe krijgt de deelnemer grip op wat hem van binnenuit beweegt?
- Wat zet de deelnemer aan tot actie vanuit zijn motivatie?
- Hoe kun je de deelnemer positief stimuleren, zodat hij trots is op wat hij kan?

COMPETENTIETIPS

- Laat de deelnemer obstakels overwinnen.
- Bied gelegenheid tot het opdoen van inspirerende ervaringen.
- Ondersteun bij het doen van zelfonderzoek naar eigen talent en mogelijkheden.
- Stel de deelnemer in de gelegenheid zijn talenten te benutten.
- Werk aanvullend in plaats van invullend.

INSPIRATIEBRON

In *De brug is van niemand* schrijven Van der Geest & Serkei (2009) dat talent in het laatste kwartaal van de twintigste eeuw was voorbehouden aan bepaalde mensen. Nu heeft iedereen echter talent. Het is gedemocratiseerd en geïndividualiseerd en voor de ontwikkeling ervan ben je als individu verantwoordelijk. Van der Geest & Serkei beschrijven welke groeigedachte aan talentontwikkeling

ten grondslag ligt en ontwikkelden daar het volgende model voor:

- 1 Ontkieming (kunsteducatie en een enkele les gedurende primair onderwijs of voltijd onderwijs)
- 2 Ontdekking (een acteer- of fotocursus)
- 3 Intensivering (selectieklassen)
- 4 Advisering (via kunstopleidingen of rechtstreeks via het veld)

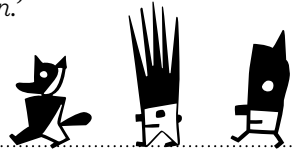

UITGELICHT

Geest van der, N., Serkei, C. (2009). *De brug is van niemand. Over de kwaliteit van talentontwikkeling.* Amsterdam: International Theatre & Film Books.
Loeffen, T. (2010). *Getalenteerde mensen met speciale wensen.* Utrecht: Kenniscentrum Sociale Innovatie, Hogeschool Utrecht.

'Wij willen niet met de expositie meedoen!'

'Wij zijn licht verstandelijk beperkt en willen niet met de doelgroep verstandelijk gehandicapt en geassocieerd worden.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Met welke kunstenaars/op welke tentoonstelling wil ik exposeren?
- Hoe kan ik met mijn kunstwerk in de belangstelling komen?
- Hoe krijg ik zeggenschap over de opbrengst van mijn kunstwerk?

Elise gefotografeerd door Marijke Schurink

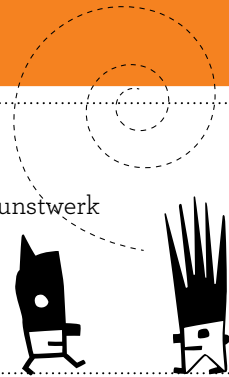
Geef de regie terug

'Van twee deelnemers ontbrak het werk bij de expositie'.

'Dit had vervolgens het effect dat bij sommigen van de deelnemers die wel exposeerden, de vraag ontstond of zij, volgens die twee deelnemers, niet goed genoeg zouden zijn. Wij zijn hierover een gesprek met hen aangegaan.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Wie is de eigenaar van het kunstwerk?
- Wiens mening is doorslaggevend als de deelnemer het kunstwerk geschikt vindt en ik vind van niet?
- Wat is ervoor nodig om de deelnemer inkomsten uit de verkoop van zijn kunstwerken te laten verwerven?

COMPETENTIETIPS

- Zoek met de deelnemer naar mogelijkheden om te exposeren.
- Ondersteun de deelnemer bij de voorbereidingen op de expositie.
- Ondersteun de deelnemer bij het maken van een draaiboek (wat komt er allemaal kijken bij het exposeren?).
- Ondersteun de deelnemer bij het selecteren van de te exposeren kunstwerken.

INSPIRATIEBRON

Wanneer veroveren kunstenaars met een beperking een echte plaats in de kunstwereld? Nog steeds ervaren zij geen volwaardige waardering voor hun kunstenaarschap en het ziet er niet naar uit dat zij op korte termijn als een serieuze partner in de kunstwereld zullen worden beschouwd. De structuur waarin mensen met beperkingen hun kunstenaarschap kunnen aantonen, geeft tot nu toe alleen

ruimte aan 'positieve aanhangers'. Steeds meer zijn mensen met beperkingen, kunstbegeleiders, besturen van instellingen en subsidieverstrekkers zich er echter van bewust dat het kunstenaarschap van mensen met beperkingen voorgoed moet veranderen. Dit bewustzijn is nodig om bestaand beleid aan te passen naar een geëmancipeerd kunstbeleid.

UITGELICHT

(2003) Jaren van onderscheid. Trends in cultuurdeelname in Nederland. (Cultuur + Educatie 7). Uitgave van Cultuurnetwerk Nederland, het landelijk expertisecentrum voor de cultuureducatie. Gratis te downloaden van www.cultuurnetwerk.nl.

'Kleien wil ik wel vaker doen, als ik ervoor betaald krijg'.

'Voor mijn plezier ga ik liever muziek maken en volgens mij kan dat niet hier. Nu maak ik thuis muziek.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Uit welke vormen van kunst kan ik kiezen?
- Welke vorm van kunst past bij mij?
- Waar kan ik terecht als ik kunst wil maken?

Diana gefotografeerd door Hanna Salonen

Kunst maakt het verschil

'De deelnemers hebben zich verdiept in verschillende kunstdisciplines en er nieuwe ervaringen mee opgedaan'.

'Ze zijn in aanraking gekomen met andere vormen van kunst en vonden het geweldig.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Hoe bied ik verschillende kunstdisciplines aan?
- Hoe stimuleer ik het artistiek vermogen van de deelnemer?
- Hoe zorg ik ervoor dat de ontwikkeling van de deelnemer gewaarborgd wordt?

COMPETENTIETIPS

- Zoek met de deelnemer naar mogelijkheden om zich kunstzinnig te ontwikkelen.
- Ondersteun de deelnemer bij de keuze voor- en het gebruik van kunstzinnige middelen.
- Ondersteun de deelnemer bij het bepalen van een thema.

INSPIRATIEBRON

Met kunst en spel kun je bijdragen aan de uitbreiding en vernieuwing van interpretatie-mogelijkheden door de deelnemer (vrij naar Van Rosmalen, 1999).

Keuzevrijheid voor deelnemers biedt mogelijkheden om artistieke participatie op maat te onderzoeken en eventueel uit te breiden. Dit kan mogelijk worden gemaakt door zogenaamde vrijplaatsen te creëren, in de vorm van bijvoorbeeld inloopateliers, waarbij deelnemers zich kunnen oriënteren, kunnen uit-

proberen waar ze plezier aan beleven en zich kunnen voorbereiden op een volgende stap. Aandacht voor ontwikkeling, autonomie, emotie, inclusie en samenwerking zijn de pijlers voor het draagvlak voor deze vorm van aanbod. Het is van belang om, binnen de verschillende kunstdisciplines, op meerdere niveaus kunstzinnige activiteiten aan te bieden. Zo kan iedereen zorgvuldig kiezen wat bij hem past en wordt doorstroming van het ene naar het andere niveau gerealiseerd.

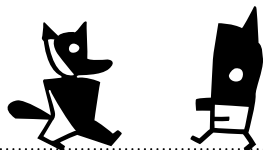
UITGELICHT

Csikszentmihalyi, M. (2008). *Creativiteit. Over flow, schepping en ontdekking*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.

Van Rosmalen, J. (1999). *Het woord aan de verbeelding, spel en kunstzinnige middelen in het sociaal agogisch werk*. Uitgeverij Bohn, Stafleu van Loghum.

'Vreemde mensen zijn niet erg'.

'Er hangt hier een ontspannen sfeer en ik wil graag meer leren.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Wat bewonder ik aan de ander?
- Wat kan ik van de ander leren?
- Wanneer vraag ik een andere deelnemer mij verder te helpen?

Dick en Theo gefotografeerd door Hanna Salonen

'Duidelijk is dat de houding van de docent belangrijk is'.

'Maar dat is overal belangrijk en niet specifiek bij mensen met een beperking. Het zou goed zijn wanneer deelnemers met een beperking samen met mensen zonder een beperking een cursus zouden kunnen gaan doen. Juist om van elkaar te leren en elkaar te inspireren.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Hoe motiveer ik deelnemers om samen te werken?
- Hoe bekwaam ik mij op het gebied van didactiek en kunstpedagogiek?
- Welke competenties zet ik in bij individueel werken en welke bij werken in groepsverband?

COMPETENTIETIPS

- Betrek de deelnemer actief bij de opdracht en leerinhoud.
- Leer te handelen bij een individuele en groepsgerichte aanpak.
- Motiveer deelnemers om samen te werken.
- Nodig deelnemers uit om te vertellen over het werk en leer hen onderling vragen te stellen.
- Ondersteun bij het onderling (wederkerig) leren.
- Nodig deelnemers uit ideeën aan te dragen voor samenwerking en uitwisseling van kennis.
- Creëer de mogelijkheid om te werken met 'maatjes' (een buddysysteem).

INSPIRATIEBRON

Los van beperkingen is er een onderscheid tussen samen leren en samenwerkend leren. In het eerste geval is de rol van de kunstbegeleider nog duidelijk aanwezig. Deze bepaalt het doel, de activiteiten en de evaluatie. Geleidelijk krijgt de groep deelnemers meer verantwoordelijkheid en wordt de manier waarop wordt samengewerkt zelf bepaald. We spreken dan van samenwerkend leren, want de structuren raken wat op de achtergrond. Dit vraagt een meer zelfstandige houding van de deelnemer en de kunstbegeleider treedt een beetje terug.

Eén van de manieren om deelnemers actiever bij het leerproces te betrekken, is gestructureerd samenwerken in groepjes. De kunstbegeleider moet dan gericht zijn op het doen ontstaan van samenwerkingsverbanden tussen de deelnemers en de wijze waarop ze elkaar vragen stellen, adviseren en hulp vragen. Samenwerkend leren biedt veel kans om sociale vaardigheden te ontwikkelen, waarmee de deelnemer zelfstandiger kan functioneren in de maatschappij.

UITGELICHT

Ebbens, S., Ettekoven, S. (2005). *Samenwerkend Leren*. Groningen: Wolters-Noordhoff B.V.
 Roozen, I. (2007). *Een hele kunst of geen kunst aan? Hoe een school via inhoudelijk leiderschap cultuur-educatie een goede plek geeft*. Enschede: SLO, nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling.

Niet invullen

13

'De docent was een héél aardige vent'

'Heel sympathieke gozer: "Niks moet, alles mag en alles wat je maakt is bij voorbaat mooi. En teken vooral wat je leuk vindt. Het maakt niet uit. Het hoeft niet mooi te zijn. Als jij het maar leuk vindt om te doen." Dat geeft zo veel ruimte en veiligheid. Geen druk, geen veroordeling, geen "Goh, wat een afschuwelijke kleur heb jij gebruikt!" Eerder van "Joh, zou je daar niet eens aan?" en "Oh, krijg nou de hik, daar hebben we niet aan gedacht!" Ik ben wel een persoon die vraagt: "Kom je effe kijken, heb je nog een tip voor me?" Hij was heel toegankelijk!'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Welke tips brengen mij een stap verder?
- Wat zeg ik tegen iemand als hij zaken voor mij invult?
- Hoe zorg ik dat ik blijf experimenteren?

Henny gefotografeerd door Fabio Romano del Castelletto

Alleen maar aanvullen

'Je moet gewoon zorgen dat je kan inspelen op de vraag'.

'Soms is dat wel zoeken. Door verschillende instrumenten te proberen, te zingen en goed op de reacties te letten zoek ik verder. Bij één van de deelnemers kwam ik er na drie of vier keer achter dat hij liever met één hand speelt. Noten lezen vindt hij ook niks. Dan moet je een andere manier van notatie vinden.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Hoe verandert mijn aanpak als ik zeggenschap en support centraal stel?
- Hoe ontwikkelen wij als team (organisatie) een supportvisie op kunstontwikkeling?
- Wat zijn de consequenties van de invoering van de supportvisie voor het team en de organisatie in zijn geheel?

COMPETENTIETIPS

- Maak support aanvullend op wat de deelnemer zelf kan.
- Wees gericht op samenwerking en op het vergroten van mogelijkheden.
- Bouw de relatie op aan de hand van gelijkwaardigheid en wederkerigheid.
- Laat verhalen van de deelnemer ongeschonden.
- Stel support ten dienste van persoonlijke planning in talentontwikkeling

INSPIRATIEBRON

De ideale vorm van ondersteuning sluit aan op de eigen kracht van de deelnemer. De allereerste vraag is dan 'Wat wil je graag doen?' of 'Wat wil je graag maken?' in plaats van 'Waar kan ik je mee helpen?' Deze vorm van ondersteuning kijkt naar de kunsttalenten van de deelnemer en naar hoe deze versterkt kunnen worden. Talent komt in eerste instantie van binnenuit. De richting van de ondersteuning wordt dan ook bepaald door de deelnemer zelf. De deelnemer en diens ervaringskennis vormen het uitgangspunt

bij kunstontwikkeling, waar wenselijk en nodig aangevuld met de (ervarings)kennis van een kunstbegeleider. In wezen faciliteert de kunstbegeleider of docent de deelnemer. Bij de aanpak 'niet invullen, maar aanvullen' worden de aanwezige competenties aangesproken en nieuwe competenties ontwikkeld. Het leervermogen van de deelnemer wordt aangesproken. Hij is geen toeschouwer maar deelnemer! De vraag is: 'Welke supportvisie is leidend in het atelier of centrum voor de kunsten?'

UITGELICHT

Schuurman, M., Zwan van der, A. (2009). Inclusie zeggenschap support. Op weg naar een samenleving waarin iedereen welkom is. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

'Het jagen en het wachten zijn interessante thema's'.

'Het zou fijn zijn als mensen waardering gaan opbrengen voor de betekenis van wat ze doen. Bijvoorbeeld in het Boeddhisme: "Hoe kom ik tot mijn eten?" Als je de tijd neemt, komen er altijd hartstikke leuke gesprekken. Ik heb gewoon ruimte nodig om de drukte en de prikkels te verwerken. Individuele lessen zouden wel wat meer rust geven, of een kleine groep. Ik ben altijd gewend geweest, ook toen ik op school zat, aan kleine groepen. Anders kan ik me niet concentreren. Dan val ik helemaal weg.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Op welke manier haal ik het beste uit mezelf?
- Wat doe ik als iets te snel gaat?
- Wat heb ik nodig om in mijn eigen tempo te werken?

Tiemen

'Sommige deelnemers moeten eerst hun verhaal kwijt'.

'Als je dat gaat afkappen, zo van "Nee, we moeten aan de slag", dan blokkeren ze. Daarom ga ik met sommige deelnemers eerst nog even koffie drinken in de kantine en is er tijd voor verhalen. Tijdens de cursus zijn we aan het werk. Dit moet je managen; je moet je deelnemers kennen. Je moet hen hiervoor de ruimte geven, anders gaat dit niet lukken.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Hoe richt ik de (leer)situatie zo in dat de deelnemer tijd, rust en ruimte ervaart?
- Wat moet ik vooral nalaten, zodat de deelnemer tijd en ruimte heeft om verhalen met anderen uit te wisselen?
- Hoe creëer ik ruimte, zodat de deelnemer nieuwe en positieve ervaringen opdoet in zijn kunstontwikkeling?

COMPETENTIETIPS

- Leer non-verbaal gedrag te decoderen.
- Toon begrip door de betekenis van gedachten, intenties en affecties met passende expressie naar buiten te brengen.
- Gun de deelnemer tijd en ruimte om na te denken en zijn verhaal te vertellen.
- Achterhaal hoe de deelnemer tot gecentreerde aandacht komt.
- Reflecteer en geef feedback, zodat de deelnemer de ruimte krijgt om te overwegen en te kiezen.

INSPIRATIEBRON

Bij aandacht geven gaat het vooral om aandacht richten. Als de deelnemer zijn aandacht niet gericht kan aanwenden op zijn taak of situatie, dan zal het resultaat minder zijn. De kunstbegeleider kan de deelnemer helpen de aandacht specifiek op zichzelf te richten, door vragen te stellen aan de persoon. Bijvoorbeeld een vraag over de opdracht, of het vordert enzovoort. Of door bijvoorbeeld op bepaalde

momenten even om stilte te vragen in de groep, of door materiaal weg te laten leggen dat afleidt. Als er jachtige situaties zijn, is even stilstaan bij het moment van de dag een goede manier om de aandacht opnieuw te richten. Sommige deelnemers hebben er baat bij als de kunstbegeleider ondersteunt bij het ordenen van de informatie en daarin de persoon alle aandacht geeft.

UITGELICHT

Schalock, R.L. (1997). *Quality of life. Application to persons with disabilities. [Volume II]* Washington: American Association on Mental Retardation.

‘Een kunstenaar leerde ons weleens portretten tekenen.’

Toen kreeg ik les in het tekenen van ogen en de neus. Nou, dat vond ik zo vreselijk. Je moet echt op verhoudingen letten. Ik ben gewend om lekker ruimtelijk te tekenen en als je iets fout doet, dan hoef je niet telkens opnieuw te beginnen. Kijk, zoals nu – oké, er staat iets te veel op het doek, maar dat kan je zo met een kwast wegwerken. Even bijwerken en je maakt weer wat anders.’

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Verander ik voor mijzelf iets in mijn tekening of schilderij of omdat een ander het zegt?
- Wanneer is iets voor mij goed of fout?
- Wanneer ben ik niet tevreden?

Stijn en Ruby gefotografeerd door Marijke Schurink

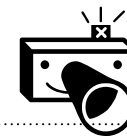
Technieken aanleren en afleren

‘Ik heb een cursist in de percussieles, die altijd schrikt als hij een ander geluid hoort dan wat hij zelf maakt’.

‘Die moet je trainen om naar andere geluiden te luisteren dan hij zelf produceert, voordat je hem of haar naar een groepsles kan brengen. Anders lukt het niet.’

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Met welke technieken kan de deelnemer zijn mogelijkheden ervaren?
- Hoe kan ik met behulp van de kennismakingsactiviteit meer zicht krijgen op de vaardigheden en mogelijkheden van de deelnemer?
- Waarmee geef ik de deelnemer inzicht in het afleren van foute technieken?

COMPETENTIETIPS

- Leer technieken aan in wisselende situaties.
- Achterhaal de voorkennis van de deelnemer en schat vervolgens in of je met instructief of zelfstandig leren begint. Technieken aanleren kan door trainen, ofwel leren door te herhalen, of door actief leren: zelf laten ervaren en uitzoeken.
- Laat de deelnemer uitzoeken welke technieken bij hem passen.

INSPIRATIEBRON

Wanneer iets moet worden aangeleerd, spelen nieuwe vaardigheden, kennis en houdingen een rol, maar ook van belang zijn de leerbereidheid van de deelnemer en nieuwsgierigheid naar wat hij nog niet weet en nog niet eerder deed. Maar ruimte voor het aanleren van iets nieuws, ontstaat soms pas wanneer men het oude vertrouwde afleert. Om allerlei redenen kan daar weerstand tegen zijn en afleren is een moeilijke vorm van leren: het is vaak lastiger dan aanleren. De deelnemer zal

zijn ingesleten houdingen, opvattingen en gewoonten niet zomaar loslaten. Hij is een bepaalde manier van werken gewend en als hij zijn technieken wil verbreden, zal hij andere dingen moeten gaan doen. Daar zal hij zich wel eerst bewust van moeten worden of worden gemaakt. Idealiter is de deelnemer zelfs ontevreden over de eigen manier van doen voordat het afleren begint. Overigens kan het aanleren van iets nieuws ook plaatsvinden zonder dat er iets afgeleerd moet worden.

UITGELICHT

Bolhuis, M., Simons, P.R. (1999). Leren en werken. Deventer: Kluwer.

Leren experimenteren

16

'Ik zat op een etsclub. Daar ben ik mee gestopt.'

'Het etsen was wel leuk om te doen, maar ik was zeer ontevreden over de manier van werken van die leraar. Het resultaat moest zijn wat hij had uitgedacht. De meeste mensen zaten hem al jaren te kopiëren en hadden allemaal werk dat op zijn werk leek. Hij wilde dat ik dat ook deed, maar dat wilde ik niet. Ik wilde experimenteren. Daar was ik gefrustreerd over. Hij was erg pietluttig: "Je moet het zo lang in het zuur houden, je moet dit doen en dit is niet goed..." Toen heb ik het opgegeven.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Wat ga ik uitproberen?
- Wat heb ik nodig om mijn eigen ideeën uit te voeren?
- Hoe vertel ik de kunstbegeleider hoe ik erover denk?

Sigi gefotografeerd door Fabio Romano del Castelletto

Experimenteren is leren

'Je moet flexibel zijn.'

'Je moet van vele markten thuis zijn en veel geduld hebben. Je moet empathisch vermogen hebben, je heel erg in de leerling kunnen verplaatsen en van die ander uit kunnen gaan. Je moet je eigen plan ook kunnen loslaten en makkelijk kunnen improviseren. Er moet wel een lijn in je lessen zitten, maar je kan het heel los houden: als die structuur er maar is.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Welke sturing bied ik bij het leren, zodanig dat de creativiteit van de deelnemer intact blijft?
- Hoe creëer ik een krachtige leeromgeving die uitnodigt tot experimenteergedrag?
- Wanneer en bij wie is 'gestuurd' leren op zijn plaats en wanneer pas je 'liberaal' leren toe?

COMPETENTIETIPS

- Toon flexibiliteit.
- Improviseer.
- Bied experimenteerruimte en ondersteun de deelnemer met een gestuurd leerproces zonder afbreuk te doen aan de experimenteerruimte.

INSPIRATIEBRON

Vernieuwing van technieken en iets uitproberen kan niet zonder experimenteren. Het gaat erom dat we uitzoeken wat in de praktijk van de deelnemer wel en niet werkt. We ontdekken, door zelf aan de slag te gaan, wat de gebruikswaarde is van diverse attributen, zoals een decor, rekvisieten, kleding, schmink, instrumenten en gereedschap. We leren al doende te improviseren, we kiezen andere rollen, we leren gebruik te maken van bijvoorbeeld mimiek, stem of beweging. We experimenteren door iets uit te beelden en ons met iets

of in een bepaalde rol voor te stellen. Als we geen instructies geven aan de deelnemer en de deelnemer zoekt alles zelf uit, spreken we van een 'liberaal' leerproces. Als we aanwijzingen geven en sturing bieden bijvoorbeeld door een bepaald attribuut aan te reiken spreken we van 'gestuurd' leren. Afhankelijk van de mogelijkheden van de deelnemer wisselen gestuurd en liberaal leren zich af. Nemen wij een deelnemer iets uit handen wat hij zelf kan, dan is dit verloren competentie en in feite gestuurd leren.

UITGELICHT

Boekaerts, M., Simons, P. R.-J. (1995). *Leren en instructie. Psychologie van de leerling en het leerproces*. Assen: Van Gorcum.

Het kan wel als...

17

'Ik heb nu een opdracht, die heet dan "Wandelen in het licht". Wat moet ik daarmee?'

'Maar dat is ook een geestelijk lied: "Ik wandel in het licht met Jezus" en ik heb nagevraagd waar het eigenlijk vandaan komt. Maar ja, hoe doe je dat? Toen zag ik een keer in de krant, heel toevallig, een foto uit Afrika. Ik weet helemaal niet waar het over ging. Je zag de mensen niet staan, je zag alleen schaduwen. Ik dacht: oh, dat vind ik mooi. Dus dat heb ik nu als uitgangspunt genomen.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Wat inspireert mij?
- Wat vind ik lastig aan deze opdracht?
- Welke uitdaging zit er in de opdracht?

Elise gefotografeerd door Hanna Salonen

Het kan niet want...

'Het is echt bij iedereen anders'.

'Ik geef percussieles aan een jongen, die kan soms boos binnenkomen. Ik kan wel meteen beginnen en willen dat hij luistert, maar je moet hem toch eerst even uit laten razen. Het is belangrijk aan te sluiten bij waar hij is. Als hij pissig is of hij is echt boos, dan gaan we een liedje maken met de tekst "nee" of raar doen en dan komt er vanzelf een moment dat hij er weer is.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Waar zit de weerstand van de deelnemer?
- Hoe kan ik weerstand en tegenstand ombuigen tot iets wat de deelnemer aanspreekt?
- Hoe confronteer ik de deelnemer (of groep) met weerstand?

COMPETENTIETIPS

- Buig weerstand om tot een uitdaging.
- Neem initiatieven die samenhang teweegbrengen.
- Speel in op de vragen, noden en kansen die zich vanuit diverse hoeken aandienen (integrale aanpak).
- Zorg dat niet alleen actie de afleider is ('werken in de breedte'), maar dat de deelnemer ook zijn weerstand ervaart en zijn verhaal doet ('werken in de diepte').

INSPIRATIEBRON

Het proces van weerstand kent drie aanpakken:

- 1 De weerstand identificeren: van belang is af te gaan op je intuïtie (horen, zien en voelen).
- 2 Ontdek of het om een incident gaat of een patroon. De weerstand benoemen: confronteer de deelnemer met weerstand. Wees stil, lok reactie uit. Vraag of jouw waarneming klopt.

3 De weerstand aanvaarden: niet afdwingen, overtuigen, onderhandelen of 'ja, maar'. Wél open vragen stellen, meebewegen, een inviterende houding aannemen, laten kiezen, laten vertellen wat belangrijk is, kiezen tussen uitdagen of ontwijken.

UITGELICHT

Humanitas introduceerde een paar jaar geleden de 'ja-cultuur' in een organisatie. Er wordt geen 'nee' meer gezegd tegen de wensen van de bewoners. 'Ja' zeggen en het zoeken naar mogelijkheden stimuleert creativiteit. Uit de werkwijze blijkt dat 'ja' zeggen zwakkere groepen versterkt en personeel inspireert. Zie www.humanitas.nl.

'Overal doe ik ideeën op'.

'Een tijdje geleden zat ik in de trein. Toen zat ik een beetje in de ramen te kijken, en daar waren van die krassen, op de ramen. Ik heb toen een student op zijn schouder getikt en gevraagd om pen en papier. Ik heb het meteen getekend en toen heb ik het geschilderd.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Wat inspireert mij?
- Waar word ik blij van?
- Waar ben ik goed in?

Dick, Theo, Stijn, Walter en Elise gefotografeerd door Hanna Salonen

'Ik bied keuzes aan'.

'Een cursist wilde geen opdrachten hebben, dat gaf hem te veel druk. Toen heb ik tegen hem gezegd: "Joh ik heb een leuk cd'tje, dat mag je meenemen en kan je thuis even luisteren, misschien zit er een nummertje bij wat leuk is voor jou." Zo vrij is het dan. De volgende keer kwam hij weer en had het cd'tje bij zich en zei: "Er zat zo'n leuk nummertje bij, dat vond mijn vader ook zo cool." Hij was het thuis gaan uitzoeken en zonder dat ik hem een opdracht heb moeten geven, is hij daarmee aan de gang gegaan.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Welke alledaagse zaken kunnen bij de deelnemer leiden tot creatieve leertaken en opdrachten?
- Met welke initiatieven kan de deelnemer zijn alledaagse leren verrijken?
- Met welke vragen nodig ik de deelnemer uit om verhalen te vertellen, waarmee ik mij kan verdiepen in zijn leef- en belevingswereld?

COMPETENTIETIPS

- Coach creatieve opdrachten en leertaken die aansluiten bij het alledaagse leven of herkenbaar zijn.

INSPIRATIEBRON

Dat wat een activiteit bij een persoon aan handelingen en belevingen uitlokt, wordt de appelwaarde genoemd. De appelwaarde geeft dus de neiging tot handelen en de hierbij behorende beleving weer. Om aan te sluiten op individuele behoeften, is het van belang kennis te hebben van iemands dagelijkse bezigheden. Alledaags leren hangt af van je belangstelling en wordt vooral beoefend door het opdoen van ervaring. Ervaringen uit je leven hebben je gevormd tot wie je nu bent. Ervaringen uit het dagelijks leven kunnen gekoppeld worden de beoefening van kunst.

Als het zelfvertrouwen ontbreekt, wordt ook het alledaags leren belemmerd. Alledaags leren bestaat voornamelijk uit het opdoen van stilzwijgende, impliciete kennis. De leerresultaten zijn dat ook: de deelnemer is er zich nauwelijks van bewust iets geleerd te hebben. We kunnen de deelnemer bewust maken van zijn verworven kennis en kunde door hem uit te nodigen te reflecteren op zijn werk (nadenken, overdenken, zich afvragen waarom hij op een bepaalde manier iets tekent). Het reflecteren vraagt van de deelnemer enig vermogen in uitdrukkingsvaardigheid.

UITGELICHT

Bolhuis, M., Simons, P.R. (1999). *Leren en werken*. Deventer: Kluwer.
Loeffen, T., Tigchelaar, H. (2009). *Retourtje inzicht. Creatief met diversiteit voor sociale professionals*. Bussum: Coutinho.
Rosmalen van, J. (1999). *Het woord aan de verbeelding: spel en kunstzinnige middelen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Instructief leren

19

'Ik begrijp de vraag niet'.

'De kunstbegeleider vraagt aan mij welke kleuren ik wil gebruiken voor mijn lino'snede. De kunstbegeleider wijst een paar kleuren aan op een kleuren-waaiertje en ik knik "ja". Ik weet niet hoe ik een afdruk moet maken, wat moet eerst en wat daarna?'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Wat weet ik al van de techniek waarmee ik werk?
- Welke stap komt eerst?
- Wat heb ik nodig om het zelf af te maken?

Hanna en Stijn gefotografeerd door Marijke Schurink

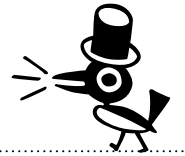
Normen en waarden doorgeven

'De deelnemer begrijpt mijn vraag niet'.

'Hij heeft wel vaker een lino'snede gemaakt. Steeds opnieuw ga ik achterhalen wat de deelnemer nog weet en kan en waarmee ik hem kan ondersteunen. Ik laat hem de verschillende stappen zien en ervaren. Ik vraag hem een kleurkeuze te maken aan de hand van eerdere voorbeelden. Ik vraag hem de roller te pakken en samen rollen we de verf uit.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Welke voorkennis heeft de deelnemer over de 'logische' volgorde in een beeldende techniek?
- Wat is het effect van mijn instructiewijze op de deelnemer?
- Waaraan zie ik dat mijn instructiemethode in balans is, gelet op het leerproces en het eindproduct?

COMPETENTIETIPS

- Leg een beeldende techniek in logische volgorde uit.
- Draag kennis actief over.
- Bied een overzichtelijke context.
- Doe de techniek voor in logische volgorde.
- Stem af op het tempo en de belevingswereld van de deelnemer.
- Coach vooraf, tijdens en achteraf.

INSPIRATIEBRON

Bij instructief leren gaat het om kennis overdragen. We sturen de handelingen en we instrueren. We zeggen wat de ander moet doen. Voordoen, nadoen en nog een keer overdoen, dat biedt houvast. We maken de leertaken voorspelbaar en bieden een overzichtelijke context. Alles is logisch en ordelijk. In wezen behoed je de ander voor fouten. Wat jij als

kunstbegeleider belangrijk vindt, gebeurt als eerste. Je geeft jouw normen en waarden door.

Ook het resultaat toets je aan jouw normen en waarden. Voor veel deelnemers is dat een gewenste opstap in het leren. Het is de kunst om professioneel in te schatten waar de stap naar méér zelfstandig leren kan zitten.

UITGELICHT

Biene van, M.A.W., (2005). Wederkerig leren. Onderzoek naar georganiseerde leerondersteuning voor mensen met een verstandelijke beperking. Delft: Eburon.

Boekaerts, M., Simons, P. R.-J., (1995). Leren en instructie. Psychologie van de leerling en het leerproces. Assen: Van Gorcum.

'Ik bekijk met de kunstbegeleider mijn beeldend werk en we praten erover'

'Soms weet ik niet welk werk ik "goed" vind, wat anderen "goed" vinden en waarom ik en anderen dat vinden. Soms weet ik niet hoe ik verder moet of wat ik kan schilderen of tekenen. Ik zou het fijn vinden om vaker over mijn werk en dat van anderen te praten om te leren hoe ik weer verder kan.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Wat waardeer ik in mijn eigen werk?
- Wat wil ik van de ander weten over mijn werk?
- Welke vraag stel ik als ik hulp nodig heb?

Gerry en Marian gefotografeerd door Albert Sanders

Zelfstandig leren leren

'Ik zal een meer creatief leerproces in de vorm van zelfstandig leren moeten gaan ondersteunen, zodat de deelnemer echt de kans heeft te leren'.

'Zelfstandig leren is nodig voor het kunnen aangaan van verantwoordelijkheid. Ook vind ik het soms moeilijk om de capaciteiten van de deelnemer te accepteren. Vaak gebruik ik te moeilijke woorden als ik over het werk praat. Ook in de kunstbegeleiding kunnen we 'leren' opvatten als een actief en zelfgestuurd proces in plaats van 'kunstbegeleidergestuurd', zodat we krachtige leefomgevingen creëren. Ik betrap mij er soms op dat ik aanvul en invul voor de deelnemer vanuit mijn eigen waarden en normen.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Welke vragen stel ik aan de deelnemer bij coaching vooraf (voordat hij met zijn werk begint)?
- Waaraan zie ik dat het coachen van zelfstandig leren leren leidt tot een meer deelnemergerichte taakoriëntatie, meer zelfwaardering en een hogere prestatiebeleving?
- Waaraan zie ik dat de deelnemer zijn leervorderingen kan inschatten?

COMPETENTIETIPS

- Coach nieuwe acties en leertaken en verbreed de leertaken.
- Coach op het leren leggen van verbanden tussen kennis/inzicht, vaardigheden en houding.
- Ondersteun het proces van zelfstandig leren leren: coachen vooraf, tussentijds en achteraf.
- Betrek de deelnemer actief bij de opdracht en het kunstwerk. Laat de deelnemer nadenken over zijn aanpak en resultaat.

INSPIRATIEBRON

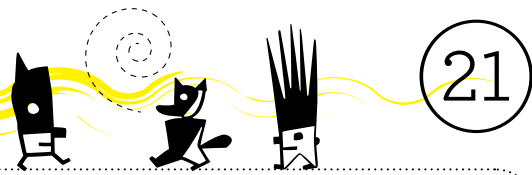
Bij actief leren gaat het om zelfstandig leren leren. Aanvullen in plaats van invullen. Actief leren start bij de directe inzet van de voorkennis van de deelnemer in plaats van bij instructies en toelichting. De deelnemer doet direct in de actie ervaringen op. Hij houdt de verantwoordelijkheid en gaat actief om met de taak en de leerstof. Het begrijpen, integreren en

toepassen zijn met elkaar verbonden. Voor de kunstbegeleider betekent actief leren: toestaan van tijd (ofwel geduld) en ruimte (dingen laten gebeuren). Actief leren kan het beste ondersteund worden met een coachende werkstijl. Coaching kan plaatsvinden vooraf, tussentijds of achteraf. Bij deze laatste fase is er een grote mate van zelfstandig leren bereikt.

UITGELICHT

Biene van, M.A.W., (2005). Wederkerig leren. Onderzoek naar georganiseerde leerondersteuning voor mensen met een verstandelijke beperking. Delft: Eburon.

'In het atelier ontmoet ik andere mensen'.

'Sommigen komen met de bus en anderen komen met de fiets. We eten samen en drinken samen koffie. Bij verjaardagen eten we taart en maken we verjaardagskaarten en sturen die op. We kijken naar elkaars werk en praten er samen over. We gaan op excursies, naar tentoonstellingen, fabrieken en verschillende beroepen die iets met kunst te maken hebben.

Ook hebben we tentoonstellingen van eigen werk en werken we in opdracht van anderen. Op ons atelier komen vaak mensen op bezoek om onze werken te kopen of te huren. Dat vinden wij leuk. Op het einde van de week ruimen we samen op en maken we schoon.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Wie heb ik nodig om in het kunstatelier mijn werk te kunnen doen?
- Wat vertel ik bezoekers over mijn werk en dat van anderen?
- Met wie werk ik graag samen?

Rob gefotografeerd door Henry Krul

Functioneel leren

'Hoe creëer ik zoveel mogelijk wisselende leeromgevingen, zodat de deelnemer zijn werk kan doen in verschillende situaties?'

'Hoe schep ik een veilig klimaat ten aanzien van de bejegening, het omgaan met conflicten, de organisatie van excursies en de atelierindeling voor de groep en de deelnemer?'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Welke nieuwe sociale vaardigheden kan de deelnemer opdoen in een nieuwe omgeving?
- Wat is de visie van het team/de organisatie over het belang van sociaal leren bij mensen met beperkingen?
- Wat is de consequentie van sociaal leren voor de organisatie met zijn kunstbegeleiders?

COMPETENTIETIPS

- Stimuleer de deelnemer van anderen en in groepsverband te leren.
- Nodig de deelnemer uit aan anderen te vertellen over zijn werk.
- Leer de deelnemer werken in groepsverband. Verbreed zijn sociale engagement.
- Hef de norm tussen competitie en samenwerken op.
Ondersteun de deelnemer bij de voorbereiding op een presentatie, galerie of voorstelling.

INSPIRATIEBRON

Sociaal leren is functioneel leren om je te midden van anderen staande te kunnen houden. Het leren moet dus ergens toe dienen. Het gaat bij sociaal leren om het oplossen van onvoorziene contextproblemen. Problemen die je nog niet eerder hebt ervaren of hebt opgelost. De deelnemer leert de problemen oplossen vanuit eigen inzicht. Er wordt een groot beroep gedaan op zijn assertiviteit, weerbaarheid, zelfsturing en zelforganisatie. Tegelijkertijd is het van belang dat hij de oplossingen die an-

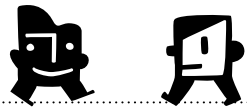
deren aandragen, leert gebruiken. Sociaal leren is ook oplossingen kopiëren en nadoen. Sociaal leren is van groot belang omdat de samenleving steeds complexer wordt, waardoor de kennis steeds weer uitgebreid moet worden. Van context wisselen heeft een groot leereffect voor de deelnemer. Sociaal leren is: door- en met elkaar leren, gezamenlijk weerbaarder worden, beter kunnen omgaan met onzekerheid, complexiteit en risico's, en elkaars verschillen niet alleen accepteren, maar ook weten te benutten.

UITGELICHT

Buuren van, A., Remie, R. (2010). *Blended coaching. Organisatievernieuwing door sociaal leren.* Nootdorp: Uitgeverij Quist.

Samenwerken

22

'Ik heb al eerder gewerkt met klei, maar niet op deze manier'.

Ik ben meegevraagd en ik vind het leuk om te proberen.

Ik wist niet precies wat we gingen doen, het was dus helemaal nieuw en spannend. Ik wil hier wel vaker komen.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Waar kan ik met anderen experimenteren met kunst?
- Van wie kan ik iets leren?
- Hoe kom ik erachter wat er allemaal mogelijk is?

Fotografie: Henry Krul

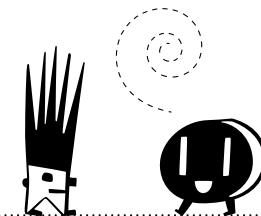
Betekenisvol samenwerken

'Wij werken veel samen'.

'Met basis- en middelbare scholen, buitenschoolse opvang, welzijnswerk, met andere kunstinstellingen, theaters, een bibliotheek en ook een boekenwinkel in de stad, de gemeente, musea, noem maar op. Wij hebben elkaar nodig en dat begint bij samenwerken.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Op welke manier breng ik samenwerking tot stand?
- Hoe breng ik mijn expertise over aan anderen?
- Wie willen ambassadeurs zijn om kunstparticipatie vlot te trekken?

COMPETENTIETIPS

- Deel visies op kunstparticipatie.
- Maak met elkaar een gezamenlijke visie en missie.
- Ga uit van een integrale aanpak: groei en ontwikkeling van mensen met speciale wensen hebben daarin een plaats.

INSPIRATIEBRON

Het ontbreekt ons niet aan interessante projecten, denkbeelden en initiatieven die zijn ontwikkeld in instellingen en organisaties. Maar de dialoog over vraag en aanbod mag nadrukkelijker gevoerd worden op bestuurlijk niveau, als het gaat om samenwerking in kunstparticipatie van mensen met beperkingen. Er liggen volop kansen als er samenwerking gezocht wordt met educatieve centra, centra voor kunstzinnige vorming, kunstcoördinatoren van scholen en anderen. Ook binnen het middelbaar- en hoger beroeps- onderwijs kunnen studenten in de gelegenheid worden gesteld om kennis te nemen van

specifieke mogelijkheden met kunst en cultuur voor mensen met speciale wensen. We maken een inhaalslag met deze mensen, als we samen zoeken naar nieuwe toepassingen waarmee het specifieke aanbod ingepast wordt in dagelijks onderwijs, in cursussen, in de dagbesteding, kunstateliers en kunstcentra et cetera. Het is belangrijk dat kunstcentra en zorgateliers met elkaar in gesprek zijn over de groei- en doorstroommogelijkheden van mensen die kunst beoefenen en innovatief denken over mogelijkheden van samenwerking, waarbij kunstparticipatie wordt gezien vanuit diversiteit. Iedereen mag zijn wie hij is, en doen wat hij kan.

UITGELICHT

Lees meer over samenwerken in 'De kunst van het samenwerken' (hoofdstuk 6). In: Biene M. van e.a. (2010). Kansen in kunst. Kunst door mensen met speciale wensen. Utrecht: Kenniscentrum Sociale Innovatie i.s.m. Hogeschool van Arnhem en Nijmegen en Special Arts.

'We zijn lekker ergens anders bezig met mooie dingen maken'.

Nieuwe dingen leren, op een andere plek. Dat is leuk. Omdat het "anders" is!

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Hoe leer ik nieuwe dingen maken?
- Waar kan ik nieuwe dingen met kunst beleven?
- Hoe leer ik met andere mensen kunst maken?

Annemieke en Dick gefotografeerd door Marijke Schurink

Nieuwe ontmoetingen ervaren

'De kleur die de mensen meenamen, straalde duidelijk door het hele gebouw'.
'Tegen iedereen gedag zeggen en jezelf voorstellen. De koffiemomenten in de gezamenlijke ruimte, waar ook kunst was geëxposeerd, zijn een goed voorbeeld van participeren. Het beleven van kunst en het delen van deze emotie eveneens.'

Welke vragen kan ik mezelf stellen?

- Hoe komt de deelnemer in aanraking met andere vormen van kunst?
- Waar kan de deelnemer nieuwe ervaringen met andere vormen van kunst opdoen?
- Hoe komt de deelnemer via kunst in contact met andere mensen?

COMPETENTIETIPS

- Bied de deelnemer mogelijkheden tot nieuwe ervaringen.
- Laat de deelnemer in aanraking komen en aan de slag gaan met nieuwe vormen van kunst.
- Stel de deelnemer in staat in contact te komen met nieuwe deelnemers en kunstbegeleiders.

INSPIRATIEBRON

In de wereld van de kunsten is er een onderscheid tussen zorgateliers en centra voor de kunsten. Zorgateliers zijn werkplekken van zorginstellingen waar mensen met een beperking werken of dagbesteding hebben met betrekking tot kunst in de breedste zin van het woord. Een deelnemer die in een zorgatelier werkt, kan met een doelgerichte leerweg zo mogelijk doorstromen naar een Centrum voor de Kunsten, waar de begeleiding en ondersteuning zich richt op de brede talentontwikkeling van de persoon. Ook richt een Centrum

voor de Kunsten zich op de ontwikkeling van de persoon tot kunstenaar. Mensen met een beperking kunnen lessen volgen in kunstcentra, maar in de praktijk gebeurt dit nog niet of nauwelijks. Uit het onderzoek 'Kunst Inclusief' blijkt dat ongeveer 1% van de deelnemers een functiebeperking heeft die van invloed is op de kunstbeoefening. Als de deelnemers bij de centra voor de kunsten een dwarsdoorsnede van de Nederlandse bevolking zouden vormen, dan zou ten minste 5% van hen een functiebeperking hebben.

UITGELICHT

Lees meer over samenwerken in 'De kunst van het samenwerken' (hoofdstuk 6). In: Biene M. van e.a. (2010). Kansen in kunst. Kunst door mensen met speciale wensen. Utrecht: Kenniscentrum Sociale Innovatie i.s.m. Hogeschool van Arnhem en Nijmegen en Special Arts.